

نقش‌مایه‌های سنگ‌مزار در ایران قرون میانه اسلامی: تحلیلی گونه‌شناختی و تطبیقی بر اساس مناطق جغرافیایی جنوبی، غربی و مرکزی ایران

موسی شریفی^۱، زرین فخار^۲✉، امیر هاشم‌پور مافی^۳

۱ دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، واحد ابهر، دانشگاه آزاد اسلامی، ابهر، ایران.

۲ استادیار گروه باستان‌شناسی، واحد ابهر، دانشگاه آزاد اسلامی، ابهر، ایران. نویسنده مسئول: z.fakhar783@gmail.com

۳ استادیار، گروه باستان‌شناسی، واحد چالوس، دانشگاه آزاد اسلامی، چالوس، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ‌ها دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۰۵ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۰۲	این مقاله با استناد بر پژوهش کتابخانه‌ای، به بررسی پراکندگی مضامین نقوش قبور دوره میانه اسلامی براساس پژوهش‌های کتابخانه‌ای می‌پردازد. با توجه به منابع قابل دسترس، ویژگی‌های جغرافیایی و موقعیت استان‌ها، نگارندگان حوزه‌های جغرافیایی را، جنوب شامل استان فارس؛ جنوب غرب شامل استان خوزستان، غرب شامل استان‌های لرستان، ایلام، کرمانشاه، همدان و در بخش مرکزی استان اصفهان و چهارمحال و بختیاری طی دوران میانه اسلامی در نظر گرفته‌اند. تمرکز اصلی مقاله بر گونه‌شناسی نقوش انسانی، حیوانی، گیاهی، اشیاء و نمادهای مذهبی و آیینی است که در قالب جداولی نیز ارائه شده‌اند. نتایج این پژوهش مبتنی بر تفاوت و شباهت‌های اقوام مناطق جغرافیایی مذکور می‌باشد که بر اساس الگوی معیشت و اعتقادات مذهبی ارائه گردیده است. هدف از این پژوهش درک ایده‌های ذهنی و تفکرات مردمانی با جغرافیای متفاوت از یکدیگر است و اینکه مضامین قبور می‌توانند تأثیر پذیرفته از مردمی باشند که در محدوده‌های جغرافیایی ذکر شده استقرار داشته‌اند، علاوه بر این به اهمیت نگاه کلی‌نگر در تحلیل نمادها و پرهیز از نسبت‌دادن مطلق برخی نقوش به مناطق خاص تأکید می‌شود.
واژگان کلیدی گورستان سنگ قبر نقوش دوره میانه اسلام ایران	

استناد: شریفی، موسی، فخار، زرین، هاشم‌پور مافی، امیر (۱۴۰۴). نقش‌مایه‌های سنگ‌مزار در ایران قرون میانه اسلامی: تحلیلی گونه‌شناختی و تطبیقی بر اساس مناطق جغرافیایی جنوبی، غربی و مرکزی ایران. باستان‌شناسی ایران، ۱۵ (۲)، ۱۷۱-۱۹۶.

<https://doi.org/10.82101/aoi.2026.1229565>

© ۱۴۰۴ (۲۰۲۶) نویسندگان مقاله، نشریه باستان‌شناسی ایران، مجله دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر.

Motifs on Tombstones in Middle Islamic Iran: A Typological and Comparative Analysis Based on the Southern, Western, and Central Regions of Iran

Mousa Sharifi¹, Zarrin Fakhar^{2✉}, Amir Hashempour Mafi³

1. PhD Candidate in Archaeology, Department of Archaeology, Ab.C., Islamic Azad University, Abhar, Iran.

2. Assistant Professor, Department of Archaeology, Ab.C., Islamic Azad University, Abhar, Iran. Corresponding author: z.fakhar783@gmail.com

3. Assistant Professor, Department of Archaeology, Cha.C., Islamic Azad University, Chalous, Iran.

Article Info

History

Received: December 26, 2025

Accepted: January 22, 2026

Keywords

Cemetery

Tombstone

Motifs;

Middle Islamic Period

Iran

Abstract

This article examines the distribution and thematic patterns of tombstone motifs from the medieval Islamic period in Iran based on a library-based research approach. According to the available sources and the geographical characteristics of the studied provinces, the authors define the research regions as follows: the south (Fars Province), the southwest (Khuzestan Province), the west (Lorestan, Ilam, Kermanshah, and Hamadan provinces), and the central region (Isfahan and Chaharmahal and Bakhtiari provinces). The main focus of the study is the typological classification of human, animal, vegetal, object-related, and religious or ritual symbols, which are also presented in tabulated form. The findings are based on identifying similarities and differences among ethnic groups across the studied regions, interpreted through patterns of subsistence strategies and religious beliefs. The primary objective of this research is to understand the mental constructs and worldviews of communities living in different geographical contexts and to demonstrate that funerary motifs are influenced by local populations inhabiting these regions. Furthermore, the study emphasizes the importance of a holistic analytical perspective and cautions against attributing specific motifs exclusively to particular regions.

Citation: Sharifi, M., Fakhar, Z., & Hashempour Mafi, A. (2026). Motifs on Tombstones in Middle Islamic Iran: A Typological and Comparative Analysis Based on the Southern, Western, and Central Regions of Iran. *Archaeology of Iran*, 15(2), 171-196.

<https://doi.org/10.82101/aoi.2026.1229565>

© 2026 Authors, *Archaeology of Iran*, Journal of Islamic Azad University, Shushtar Branch.

۱. مقدمه

تمامی سنگ‌مزارهای موجود در مناطق مذکور، بلکه جامعه در دسترس آن است. این جامعه شامل کلیه نقوش و سنگ‌مزارهایی می‌شود که در منابع معتبر کتابخانه‌ای، مقالات علمی-پژوهشی و پایان‌نامه‌هایی که تا کنون منتشر شده‌اند، مستندنگاری و تحلیل شده‌اند. از این رو، روش نمونه‌گیری در این پژوهش، نمونه‌گیری هدفمند است. معیار اصلی برای انتخاب این نمونه‌ها، غنای اطلاعاتی منابع، تنوع نقوش مستندشده و وجود پژوهش‌های قابل اتکا در خصوص گورستان‌های هر منطقه بوده است. این رویکرد به پژوهشگر اجازه می‌دهد تا با تمرکز بر نمونه‌های شاخص و مطالعه‌شده، به تحلیلی عمیق و تطبیقی از الگوهای فرهنگی و هنری دست یابد، حتی اگر شمارش کامل جامعه آماری ممکن نباشد. در این پژوهش تحلیل در سه سطح انجام گرفته است:

- توصیف فرم و ساختار بصری
- بررسی نسبت نماد با سبک زندگی جامعه (شهری، روستایی، کوچروی)
- تحلیل زمینه‌ای در بستر جغرافیای فرهنگی و تاریخی

۳. پیشینه پژوهش

مقالات بیشماری در خصوص بررسی قبرستان‌های حوزه‌های مختلف جغرافیایی ایران کار شده است. نگارندگان در این بین، حوزه‌هایی را مد نظر قرار داده‌اند که میزان انتشارات و پژوهش‌های قابل توجهی از آن در دست بوده است. ساختار پژوهشی حاضر بر تحلیل داده‌های منطقه‌ای و منابع مطالعاتی متنوع استوار است که در ادامه به تفکیک مناطق جغرافیایی و منابع مربوطه ارائه می‌شود.

الف) مناطق جنوب غرب و جنوب ایران

مطالعات گسترده‌ای در خصوص قبرستان‌های جنوب غرب شامل خوزستان-شهرسوار ایذه (کلاه‌کج و نادری، ۱۴۰۲؛ موسوی حاجی و همکاران، ۱۴۰۲)، دزفول-قلعه شاداب شهیون (کاظمی، ۱۳۹۵)؛ و جنوب (استان فارسی): بوانات (دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱)، سمنان (عشایری و وثیق، ۱۴۰۲)، دارالسلام شیراز و کامفیروز (رضالو و همکاران، ۱۳۹۹؛ اسفندیاری‌نژادیان، ۱۳۹۸؛ پارسایی و شهابی‌راد، ۱۳۹۰؛ رضایی، ۱۳۹۰) انجام شده است. این پژوهش‌ها به تحلیل فرم‌های سنگ قبرها، نقوش انسانی، حیوانی و گیاهی پرداخته‌اند.

سنگ‌مزارها، این کتیبه‌های خاموش، تنها نشانگر پایان یک زندگی نیستند، بلکه پنجره‌ای به جهان بینی، باورها، ساختارهای اجتماعی و سبک زندگی جوامعی هستند که آن‌ها را برپا کرده‌اند. برخلاف نگاه رایج که این آثار را صرفاً سندی برای ثبت نام و تاریخ وفات می‌داند، سنگ‌مزارهای تاریخی ایران، به‌ویژه از قرون میانه اسلامی به بعد، اسنادی غنی و چندلایه از فرهنگ و هنر به شمار می‌روند. نقوش حک‌شده بر این سنگ‌ها-از نمادهای گیاهی و حیوانی تا ابزارهای معیشتی و جنگی-زبانی بصری را شکل داده‌اند که می‌توان از خلال آن، هویت فرهنگی متوفی و جامعه‌اش را بازخوانی کرد. با این حال، این نقوش اغلب به صورت پراکنده و محدود به یک منطقه خاص بررسی شده‌اند و جایگاه آن‌ها در یک چارچوب فرهنگی بزرگ‌تر و پیوسته کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این پژوهش با هدف پر کردن این شکاف، به بررسی تطبیقی و گونه‌شناختی نقوش سنگ‌مزارهای قرون میانه اسلامی در گستره‌ای وسیع از جنوب (فارس)، جنوب غرب (خوزستان)، غرب (لرستان، ایلام، کرمانشاه، همدان) تا مرکز ایران (اصفهان و چهارمحال و بختیاری) می‌پردازد.

مسئله اصلی این مقاله پاسخ به این پرسش است که این نقوش تا چه حد تابع الگوهای فرهنگی منطقه‌ای و شیوه‌های معیشتی (عشایری، روستایی و شهری) بوده و تا چه میزان از یک زبان نمادین مشترک و فرامنطقه‌ای بهره برده‌اند. این تحقیق، با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی و مطالعات کتابخانه‌ای، استدلال می‌کند که نقوش سنگ‌مزارها بیش از آنکه به یک منطقه خاص تعلق داشته باشند، در یک «زیست‌بوم فرهنگی مشترک» ظهور یافته‌اند که در آن، نمادهای کلان در بسترهای محلی انعطاف یافته و بازتفسیر شده‌اند. بر این اساس، این مقاله ضمن ارائه گونه‌شناسی نقوش انسانی، حیوانی، گیاهی و نمادین، به تحلیل تفاوت‌ها و شباهت‌های این آثار در مناطق مختلف پرداخته و بر لزوم یک نگاه کل‌نگر برای درک منظومه فرهنگی حاکم بر آن‌ها تأکید می‌ورزد.

۲. روش پژوهش

گردآوری اطلاعات این مقاله به شیوه کتابخانه‌ای و روش پژوهش آن توصیفی-تحلیلی است (ترکیبی از تحلیل نشانه‌شناسی تصویری، طبقه‌بندی مضمون‌محور و تفسیر). با توجه به ماهیت پژوهش و گستردگی جغرافیایی آن، جامعه آماری این تحقیق نه

ب) منطقه غرب ایران (لرستان، ایلام، کرمانشاه، همدان)

در منطقه‌ی غرب ایران، از جمله مطالعات پیشگامانه، پژوهش‌های I.D. Mortensen جایگاه برجسته‌ای دارد. وی در چارچوب پروژه‌ای میدانی مرتبط با فرهنگ‌های باستانی زاگرس، به‌ویژه در لرستان، کرمانشاه و ایلام، به مستندسازی قبور پرداخته است. از دیگر پژوهش‌های جامع می‌توان به کتاب علیرضا فرزین (۱۳۸۴) با عنوان «گورنگاره‌های لرستان» اشاره کرد. گورستان‌های متعددی با ساختارهای خاص تدفینی و نقوش متمایز شناسایی شده‌اند؛ از این نمونه پژوهش‌ها می‌توان به فعالیت‌های دالوند و همکاران (۱۴۰۳)، حاجی‌زاده باستانی، چراغی و رستمی (۱۴۰۲)، رحمتی (۱۳۹۸)، احمدزاده و همکاران (۱۳۹۷)، مترجم و حیدری (۱۳۹۵)؛ I.D. Mortensen (۲۰۱۰) در لرستان (خرم‌آباد، الشتر، رازان و رنگرزان، کوه‌دشت)؛ الفتی (۱۳۹۶)، فیضی و فیضی (۱۳۹۲) در آبدانان؛ الفتی (۱۳۹۶) شریفی‌نیا و همکاران (۱۳۹۵) در دره‌شهر؛ Mortensen I.D. (۲۰۱۰)؛ احمدزاده و همکاران (۱۳۹۷) در اسلام‌آباد، Mortensen I.D. (۲۰۱۰) در تنگ کنشت کرمانشاه، طاهر آبادی و جاهد (۱۴۰۱) در کنگاور، قبرستان‌های هرسین توسط پاشایی (۱۳۹۷)؛ شهبازی‌شیران و همکاران (۱۴۰۲) در همدان، اشاره کرد.

ج) منطقه مرکزی ایران (چهارمحال و بختیاری و اصفهان)

در چهارمحال و بختیاری، افروغ (۱۴۰۲) و ابراهیمی‌ناغانی و خارا هفشجانی (۱۴۰۲)، مهرابی هفشجانی (۱۳۹۵)؛ و احمدی (۱۴۰۲)، مطالعات ملک‌زاده قلعه‌قاسمی (۱۳۹۶)، صفی‌خانی و همکاران (۱۳۹۳) در اصفهان، روی قبور تخت فولاد و برخوار انجام شده‌اند که به بررسی فرم و نقوش سنگ قبرها پرداخته شده است.

۴. قبور مناطق جنوب و جنوب غربی ایران

در خصوص قبور استان فارس (کامفیروز، دارالسلام، بوانات، سمغان) آرایه‌های تزینی به‌کار رفته در گورستان‌های بررسی شده مشابه هستند (شکل ۱). نوع قبور از ساده تا محرابی و صندوقی در بخش‌های مختلف قابل مشاهده است. سنگ‌های استفاده شده بومی منطقه‌اند. نوع حجاری‌ها، به غیر از قبور منطقه کامفیروز^۱ (اسفندیاری‌نژادیان، ۱۳۹۸: ۵۰-۹۱)، که بسیار ساده حک شده‌اند، مشابه هستند. نقوش گیاهی بر قبور غالب بوده و چه به صورت منفرد و چه ترکیبی دیده می‌شوند. مضمون نقوش روایی شامل شکار است در مابقی، طرح انسان‌هایی در حال بوییدن گل، سوارکاری، قلیان کشیدن مشاهده می‌شود (اسفندیاری‌نژادیان، ۱۳۹۸؛ پارسایی و شهابی‌راد، ۱۳۹۰؛ رضالو و همکاران، ۱۳۹۹؛ دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱؛ عشایری و وثیق، ۱۴۰۲). می‌توان ادعان داشت که طرح غالب در این منطقه طرح‌های گیاهی خصوصاً درخت سرو^۲ است. عناصر نقشی قبور شامل:

انسانی: نقش مردان در حال شکار سوار بر اسب و یا پیاده، مردانی ایستاده در حال بوییدن گل، در حال قلیان کشیدن. نقش بانوان نیز در دو سنگ قبر یکی کامفیروز که در حال زیارت امامزاده‌ای است و دیگری در دارالسلام مشاهده می‌شود.

گیاهی: درخت سرو (این درخت ریشه در اسطوره‌های ایرانی دارد و نقش آن در سنگ قبور به معنای حیات روح متوفی می‌باشد) همراه با پرند، سرو و گلدان، گل نیلوفر و گل چند پر، گلدان گل، نقوش اسلیمی (برگ کنگری)، بوته گل و برگ هستند.

حیوانی: اسب، گربه‌سان (شیر به صورت حکاکی و تندیس)، قوچ (به ندرت)، بز کوهی، در مواردی با ابهام آهو/خرگوش، سگ (به ندرت)، پرندگانی چون طاووس، هدهد (احتمالاً دو یا سه نمونه)، شاهین (یک نمونه) و سایر پرندگان.

ادوات: بیشتر به نظر می‌رسد شامل تنگ و شمشیر و سپر باشد در مواردی هم نیزه، تیروکمان^۳.

هندسی، مربع، دایره، مثلث، چند ضلعی.

^۱ با توجه به تواریخ حک شده و خوانا بر روی قبور، احتمالاً سایر نمونه‌های مشابه که تاریخی ندارند، می‌توانند به تبعیت از نمونه‌های تاریخ‌دار به دوره صفوی تاریخگذاری شوند.

^۲ برای اطلاعات بیشتر در خصوص بررسی نقش سرو نگاه ک. به، رضایی، مریم. (۱۳۹۰). بررسی مفاهیم و ترکیبات درخت سرو بر سنگ مزارهای قبرستان دارالسلام شیراز. هنرهای تجسمی نقش مایه، ۴(۸)، ۹۳-۱۰۰؛ پورآذر، منیره، ۱۳۹۵، «مطالعه تطبیقی نماد درخت در ایران باستان با اسلام و نمود آن در آثار هنری»، دومین

همایش بین‌المللی شرق‌شناسی، مطالعات ایرانی و بیدل پژوهی؛ و زمردی، حمیرا، (۱۳۸۱). تجلیات قدسی درخت. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۴(۵-۴)، ۱۹۷-۲۰۹.

^۳ در مورد نشانه‌شناسی ادوات جنگی ن. ک. به، صدرایی، علی، معروفی اقدم، اسماعیل. (۱۴۰۰). پژوهشی بر بازتاب ادوات جنگی در نقوش سنگ قبور دوران اسلامی ایران. اثر، ۴۲(۳)، ۴۴۶-۴۲۴.

گیاهی: گندم، نخل و در یک مورد سرو است. در موارد بسیاری با نقش درختی مواجه هستیم که دو بز در دو طرف آن هستند که از آن بعنوان درخت زندگی تعبیر می‌شود. در مواردی در دو سمت درخت نقش مردان سوار بر اسب همراه با تفنگ حضور دارد. گاهی بر روی این درختان پرنده‌ای نیز مشاهده می‌شود.

حیوانی: شامل بز، قوچ، اسب، سگ و پرندگان.

نقوش اشیاء: شانه دو طرفه و یک طرفه، مهر و تسبیح، قیچی، دارقالی، فرش، کاسه یا پیاله، لیوان وارونه، دفتین/کرکیت، ترازو، قلیان، آفتابه مسی، گهواره، سه پایه مشک، تبر، در مواردی قالی یا فرشی پهن شده که دو مرد بروی آن نشسته اند و قلیانی روبروی آنان است.

ادوات جنگی: شمشیر و سپر، تفنگ، نیزه.

نگاره هندسی: دایره و مربع که گاهی در بین دو مرد سوار بر اسب قرار گرفته‌اند که ممکن است منظور همان میدان اسب سواری باشد. خطوط زیگراگ در حاشیه تصاویر قبور، یا طنابی شکل.

عناصر طبیعی: آتش.

متون بدون هیچ گونه نقشی، و یا همراه با نقوش خطی- هندسی، بر روی تعداد محدودی از قبوری که نقوش ترکیبی دارند، گاه در بالاترین بخش یا در بخش پایین نام فرد متوفی و سال درگذشت وی ذکر شده است. اما معمولاً متون را بر روی سنگ قبرهای خوابیده مشاهده می‌کنیم (کاظمی، ۱۳۹۵؛ کلاه‌کج و نادری، ۱۴۰۲؛ موسوی‌حاجی و همکاران، ۱۴۰۲).

غرب ایران (لرستان، ایلام، کرمانشاه، همدان)^۶

با توجه به پژوهش‌های انجام شده در غرب کشور در خصوص سنگ قبرها، این حوزه جغرافیایی در برگیرنده اشکال متنوعی از سنگ قبر است. به طور کلی سنگ قبرها در چهار دسته جای می‌گیرند: افقی/خوابیده و افراشته/ایستاده (سنگ بالاسری) که هرکدام نیز دارای فرم‌های متنوع و نقش و نگارهای خاص بوده و در نهایت تندیس قوچ^۷ و قبرهایی تنها دارای سنگ دورچین بدون

ابزار و اشیاء: شانه (شانه دو طرفه نشانه جنسیت^۴ بانوان، و یک طرفه نشانه جنسیت آقایان)، آینه، قیچی، قلیان، چرخ خیاطی، چکش یا پتک، سندان، انبر، تبر، وزنه، ماشین. سایر: نقش ستاره و خورشید، تشت‌های آب (فرورفتگی‌هایی در اشکال هندسی چون دایره که آب درون آن‌ها جمع می‌شود).

جنوب غربی ایران

به نظر می‌رسد، پیوندی میان نقوش سنگ قبر، سبک خاص زندگی مردم محلی، وابستگی آن‌ها به کشاورزی، دامداری و شکارگری وجود دارد. همچنین از نقوش و ساختار سنگ قبرها، جنسیت متوفی قابل مشاهده است. برای نمونه می‌توان به قلعه شاداب منطقه شهیون (کاظمی، ۱۳۹۵) و یا شهسوار ایذه^۵ (کلاه‌کج و نادری، ۱۴۰۲؛ موسوی‌حاجی و همکاران، ۱۴۰۲) اشاره کرد (شکل ۳و۲).

در روستاهای اطراف دزفول قبور سنگی به صورت سنگ گورهای ایستاده در اشکال مستطیل، نیم بیضی مانند و محرابی قابل مشاهده‌اند. سنگ گورهای افقی یا خوابیده معمولاً شامل اطلاعاتی از شخص متوفی است. نقوش موجود بر روی قبور اکثراً ترکیبی شامل صحنه‌های شکار و عزاداری (مراسم کتل)، بافندگی که در برگزیده نقوش انسانی، گیاهی و اشیا و لوازم زندگی روزمره یا ادوات جنگی اند هستند، گاهی نیز فقط کتیبه یا کتیبه همراه با خطوط هندسی قابل مشاهده است.

نقش‌های موجود بر روی این دسته از قبور شامل:

انسانی: آقایان سوار بر اسب همراه با ادوات جنگی تفنگ، شمشیر، سپر، نیزه (بیشتر در حال شکار)، مردانی ایستاده افسار اسب بر دست، نقش زنان در کنار دارقالی یا فرش، زنجیره‌های انسانی (زن یا مرد) که بیشتر در پایین سنگ قبر مشاهده می‌شوند اما به ندرت این زنجیره‌ها در بالای کادر نیز حضور دارند که نشانگر مراسم عزاداری (کتل) است.

^۴ برای اطلاعات بیشتر در خصوص بازتاب نشانه‌های جنسی قبور زنان ن. ک. به، رهبر، ایلناز. (۱۴۰۰). مطالعه تاریخی بازتاب تحولات نشانه‌ای جنسیت بر روی سنگ قبور زنان از دوره قاجار تا دوره معاصر. جلوه هنر، ۲(۱۳)، ۳۳-۲۱.

^۵ در خصوص شیرسنگی‌های کنگره‌دار این منطقه ن. ک. به، موسوی‌حاجی، سید رسول، فیضی، حسین، هاشمی زرج آباد، حسن. (۱۴۰۲). «شیرسنگی کنگره دار؛ نوعی از سنگ مزارهای گورستان اسلامی شهسوار ایذه. نگارینه هنر اسلامی، ۱۰(۲۶)، ۱۷۶-۱۸۵.

^۶ برای اطلاعات بیشتر در خصوص شیوه تدفین و آئین خاکسپاری در این حوزه ن. ک. به نوراللهی، علی. (۱۴۰۱). شیوه و آئین‌های خاکسپاری در غرب زاگرس مرکزی از دیدگاه انسان‌شناسی-باستان‌شناسی. مطالعات ایلام‌شناسی، ۶(۲۲)، ۴۱-۱.

^۷ برای اطلاعات بیشتر در خصوص تندیس قوچ سنگی ن. ک. به، معروفی اقدم، اسماعیل، حاجی زاده، کریم، رضالو، رضا، افخمی، بهروز؛ طهماسبی، فریبرز. (۱۳۹۹). تحلیلی بر طرح و نقوش و بررسی ریشه‌های تاریخی قوچ‌های سنگی در گورستان‌های دوران اسلامی ایران. نگره، ۵۶(۱۳۷-۱۳۱)، و معروفی اقدم،

میانی مشاهده می‌شود که سجادی (۱۴۰۰) از آن‌ها بعنوان نمادی احتمالی از قبور اهل حق یاد می‌کند. در قبرستان‌های هرسین (پاشایی، ۱۳۹۷) نیز طرح پرنده‌ای در قفس، طرح هندسی یک دایره بسیار کوچک همراه با خطوطی دورتادور آن در کادرهای مربعی (یادآور طرح خورشید شاید) و تزیینات مثلی کنار یکدیگر به صورت کنده وجود دارد. اما در یک نظر کلی و اجمالی بر روی علائم موجود بر این سنگ مزارها فراوانی و عمومیت با شانه، قیچی، تسبیح و مهر، آفتابه/گلاب پاش است. ندرتا طرح ستاره ماندنی نیز بر روی قبور وجود دارد. این سنگ مزارها گاهی دارای کادر و یا حاشیه‌های مثلی، زیگزگی و یا موج و ساده (کادر ساده مستطیل) نیز هستند. قبور افقی/خوابیده ساده گاهی دارای سنگ بالاسری و گاهی بدون آن می‌باشند (مترجم و حیدری، ۱۳۹۵؛ احمدزاده و همکاران، ۱۳۹۷؛ رحمتی، ۱۳۹۸؛ الفتی، ۱۳۹۶، فیضی و فیضی، ۱۳۹۲؛ الفتی، ۱۳۹۶، شریفی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۷).

سنگ مزارهای بالاسری/افراشته یا ایستاده، دارای فرم‌هایی چون محرابی، مستطیل، مستطیل تاق‌دار (هلالی)، نیم بیضی، گاهی تراش نخورده، مخروطی چندوجهی (میل‌ها) و کله کلاهی (در الیگودرز) هستند. این نوع سنگ بالاسری/افراشته‌ها غالباً دارای نقوش و مضامینی چون شکار، قالی بافی، عزاداری، گردهمایی هستند. به طور معمول نقوش روایی بدین شکل هستند که مردی سوار بر اسب همراه با ادوات شکار چون تفنگ، شمشیر، نیزه (بیشتر تفنگ و بعد شمشیر) و مردانی ایستاده همراه با تفنگ یا شمشیر در حال شکار بز، قوچ، گوزن، گربه‌سان (شیر، یوزپلنگ/پلنگ)، گه‌گاه همراه با سگ، نشان می‌دهد. در خصوص قالی بافی نیز عموماً طرح یک دارقالی همراه با نقش دو زن در طرفین - دفتین به دست، یا روبروی دارقالی مشاهده می‌شود. در خصوص عزاداری نیز طرح زنجیره‌های انسانی، دو مرد سوار بر اسب در حالی که مردی ایستاده در وسط آن‌ها افسار دو اسب را گرفته مشاهده می‌شود. عموماً در تمامی فرم‌های این نوع سنگ قبرها با توجه به میزان فضا، در پایین‌ترین بخش، طرح زنجیره‌های انسانی زن یا مرد و یا طرح مردانی شمشیر یا تفنگ در دست در کنار یکدیگر دیده می‌شود. در نمونه ای در موزه فلک

هیچ نام و نشانی (شکل‌های ۴ تا ۷). در یک تقسیم‌بندی، سنگ قبرهای افقی در دسته‌های ساده (با اشکال مستطیل، مربع-مستطیل، مستطیل با تاق هلالی، محرابی و فرم‌های بیضی-مستطیل کشیده، گاهی نسبتاً دایره)، حجم‌دار مثل مکعب-مستطیل (صندوقچه‌ای)، گهواره‌ای^۸، چند سطحی و پلکانی قرار می‌گیرند. به غیر از نمونه‌های ساده که در ادامه به آن‌ها پرداخته می‌شود سایر نمونه‌ها دارای متن همراه با تزیینات گیاهی اسلیمی یا ختایی و هندسی هستند که در موزه سنگ همدان (شهبازی‌شیران و همکاران، ۱۴۰۲) و موزه قلعه فلک الافلاک (حاجی‌زاده‌باستانی و همکاران، ۱۴۰۲) همچون نمونه‌هایی دارای چهار قبه در گوشه‌ها و نمونه‌هایی با فلشی دو سو بر روی سطح قابل رویت‌اند.

نمونه سنگ مزارهای ساده، اغلب دارای متن و نماداند و گاهی نیز تنها دارای متن هستند که در قبرستان‌های هرسین نمونه‌های متنی بسیار فراوان است. اغلب علائم در بخش پایین سنگ، زیر متون حکاکی می‌شوند و گاهی نیز در قسمت بالایی سنگ همچون گورستان فش کنگاور (طاهرآبادی و جاهد، ۱۴۰۱). عناصر موجود بر روی این قبور شامل: شانه یک یا دو طرفه، مهر و تسبیح، قیچی، آفتابه/گلاب پاش، گاهی قلیان، دفتین، طرح مربع، دو مربع در داخل یکدیگر (شاید آینه)، زیورات (همدان)، در مواردی خنجر، ندرتا مردی همراه با تفنگ یا شمشیر مشاهده می‌شود. از نمونه طرح‌های جالب می‌توان به سنگ قبرهای گورستان فش کنگاور اشاره کرد که عناصری چون چراغ/شمعدان، لوازم قالی بافی (دار قالی، قیچی، دفتین، پره دوک، سوزن، سیخ قالی‌بافی)، طرح محرابی شکل، درخت سرو، طرح ادوات شکار (تفنگ، خنجر، شمشیر و دو طرح که برای نگارنده مشخص نیست چه معنی دارند) و طرح‌های گیاهی بر روی سنگ قبرها حک شده‌اند. از نمونه قبور جالب دیگر می‌توان به پل کوچک و کزآباد (Mortensen, I.D., 2010) که تنها دارای یک یا دو کلمه و یک سکو اند، قبور پلاکبود و سرچم که دو قبه قبل از شروع متون بر روی آن‌ها وجود دارد و نمونه کهره که دارای سکو و طرح یک خنجر است، اشاره کرد. همچنین طرح‌های هندسی خاصی نیز بر روی برخی قبور پلاکبود در بخش

^۸ برای اطلاعات بیشتر در خصوص قبور گهواره‌ای ن.ک.به، موسوی کوهر، سید مهدی، خاتعلی، حمید، نیستانی، جواد. (۱۳۹۴). سنگ‌های مزار، نمودی از وحدت مذاهب مختلف اسلامی در ایران؛ گونه‌شناسی، طبقه‌بندی و مطالعه آرایه‌های سنگ مزارهای نوع گهواره‌ای. پژوهشنامه تاریخ اسلام، ۵(۲۰)، ۱۵۲-۱۳۳.

اسماعیل، حاجی زاده، کریم، رضالو، رضا، افخمی، بهروز. (۱۴۰۱). پیوستگی و ارتباط بین معنا و مصداق در سنگ قبور دوران اسلامی ایران (مطالعه موردی قوچ و شیر سنگی). مطالعات باستان‌شناسی، ۱۴(۳)، ۱۹۳-۱۶۹.

تصویر جامه این سه مرد است، فرد اعطا و دریافت کننده گویا لباسی بلند بر تن دارند و شخصی که در حاشیه سمت چپ پشت دریافت کننده اسب گویا شلوار بر تن دارد همراه با بلوز، طرح با مضمون گردهمایی در دره شهر، و زنی نشسته در حال انجام کاری که گویا کودکی نیز در روبروی آن قرار دارد، مشاهده می‌شود. زنجیره‌های انسانی از زنان یا مردان که نماد عزاداری است نیز بر روی سنگ قبور حک شده است.

کرمانشاه؛ مردانی سوار بر اسب همراه با تفنگ، شمشیر و نیزه و یا ایستاده همراه با این ادوات، زنجیره‌های انسانی (نماد عزاداری).

همدان؛ متاسفانه در خصوص این منطقه اطلاعات زیادی در دست نیست. همانطور که پیش‌تر مشاهده شد تنها یک نمونه سنگ قبر افراشته محرابی با طرح شکار دیده می‌شود. حیوانی:

لرستان؛ نقش اسب، بز، قوچ، گوزن (شاخ کنگره‌دار)، ندرتا سگ، گاهی پرند، گربه سان (یوزپلنگ و شیر).

ایلام؛ اسب (گاهی افسار اسب بر چوبی بسته شده است در حالی که سوارکار بر پشت حیوان سوار است)، بز که در دو مورد در آبدانان دو بز در دو سمت یک درخت یا گیاه وجود دارند، گوزن، آهو، قوچ، ندرتا سگ، گربه‌سان (احتمالاً یوزپلنگ یا شیر)، مار در پله کبود هلیلان.

کرمانشاه؛ اسب، بز، گوزن (در اسلام آباد دو گوزن در دو سمت یک درخت اند) و سگ و در یک نمونه شیر (کنگاور قبرستان فش) و در یک نمونه در هرسین طرح پرند ای در قفس.

همدان؛ اسب، بز، سگ، گوزن.

گیاهی:

لرستان؛ این نقوش بسیار محدوداند. درختی در بین دو بز که شاید نماد درخت زندگی باشد. دو گل چند پر، سه درخت دور حوض، طرح دو گیاه به صورت جناغی.

ایلام؛ در دره‌شهر نمونه‌های گیاهی که بیشتر شامل درخت می‌شود بیشتر وجود دارد همچون سرو و خرما. درخت سروی توسط دو درخت دیگر احتمالاً نخل احاطه شده است.

کرمانشاه؛ به ندرت طرح‌های گیاهی قابل مشاهده‌اند. درخت، طرح‌های ساده شده گل مانند گل‌های چند پر و شش پر که نمونه‌هایی از آن‌ها در اسلام آباد، کنگاور و هرسین قابل مشاهده‌اند. نمونه‌ای نیز در قبرستان فش کنگاور است که نماد درخت سرو بوده اما فرمی ترنج مانند دارد.

الافلاک که تاریخ سنگ به دوره پهلوی بر می‌گردد نقش دو مرد در حال دهل زدن و سرنا نواختن مشاهده می‌شود و زنان نیز در صحنه حضور داشته که یک بانو در کنار اسبی که افسار اسب در دست مردی قرار دارد، قابل رویت است. گردهمایی‌ها نیز اغلب بدین شکل‌اند که افرادی به صورت پراکنده در تصویر تفنگ در دست بوده، و برخی قلیان به دست‌اند و طرح‌های استکان و نعلبکی، قلیان، آفتابه و گاهی زیراندازی مشاهده می‌شود. طرح‌های گیاهی گاهی در این تصاویر وجود دارند. برای مثال طرح درختی که دو بز یا گوزن در طرفین آن هستند. نمونه طرح‌های گیاهی موجود بر روی سنگ افراشته‌های دره‌شهر بسیار جالب هستند. سنگ قبرهای قبرستان حاجی بکناش و حیات‌الغیب از نمونه قبرهایی محسوب می‌شوند که دارای زمینه‌ای بسیار شلوغ از عناصر نقشی انسانی، حیوانی و گیاهی هستند (دالوند و همکاران، ۱۴۰۳).

میل‌ها: از آنجا که چندوجهی هستند در برخی از وجه‌ها تنها شاهد متون، در برخی تنها نقوش و در برخی ترکیبی از هردو قابل مشاهده است.

در یک تقسیم بندی کلی عناصر نقشی آمده بر روی قبور چه بر روی سنگ افراشته‌ها و چه بر روی سنگ قبرهای افقی به تفکیک هر منطقه شامل:

انسانی:

لرستان؛ مردان سوار بر اسب همراه با تفنگ و شمشیر، ایستاده همراه با تفنگ یا شمشیر، ایستاده یا نشسته قلیان به دست گاهی در روبروی آنان علاوه بر قلیان طرح استکان نعلبکی و قندان و زیر اندازی وجود دارد، زنان در حالت ایستاده کنار دار قالی و در نهایت زنجیره‌های انسانی از زنان یا مردان. در نمونه ای نیز دو مرد در حال دهل و سرنا نواختن و زانی ایستاده در کنار هم و بانویی در کنار اسبی زین شده که افسارش در دست مردی است. ایلام؛ شامل مردان سوار بر اسب همراه با ادوات شکار (تفنگ و شمشیر که تفنگ غالب است)، مردان ایستاده تفنگ در دست، ندرتا قلیان بر دست، زنان ایستاده در طرفین یا روبروی دارقالی همراه با قیچی و دفتین بر دست، در یک نمونه زنی همراه با وسیله شکار، زنی ایستاده در کنار یک مرد در «پشت کرده آبدانان»، صحنه‌ای همچون دریافت حلقه قدرت (در این مورد، طرح درختی دیده می‌شود که مردی کنار آن گویا در حال اعطا کردن شیء است به شخصی که مقابل وی قرار دارد. پشت شخص دریافت کننده نیز فرد دیگری حضور دارد. از دیگر نکات جالب این

همدان؛ در خصوص سنگ قبرهای افراشته طرح‌های گیاهی مشاهده نمی‌شود. بیشتر طرح‌های گیاهی اسلیمی و ختایی بر روی قبور افقی قابل مشاهده‌اند.

هندسی:

لرستان؛ دواير، گاهی مربع، در بعضی از سنگ قبرهای افراشته نقش‌هایی هندسی-گیاهی مانند، به عنوان مثال یکی در زیر پای یک اسب مشخص است یکی در بین دو شمشیر محصور شده، وجود دارد. اگر کادرهای موجود بر روی این سنگ‌ها را نیز به حساب آورد طرح‌های مثلثی شکل را نیز می‌توان در نظر گرفت.

ایلام؛ فلش‌های چهار، سه یا دو سو و همچنین چهاردایره کنارهم در کنار این فلش‌ها بر روی سنگ قبرهای افراشته مشاهده می‌شود. کادرهای مثلثی و نیم‌دایره نیز گاهی مشاهده می‌شوند. سایر نقوش هندسی بر روی قبور افقی نقوش هندسی خاصی بر میانه سنگ‌اند که سجادی (۱۴۰۰) از آن‌ها بعنوان نمادهایی برای متمایز کردن قبور اهل حق از سایر قبور یاد می‌کند.

کرمانشاه؛ طرح‌های هندسی را می‌توان اغلب بعنوان کادر بندی قبور در نمونه اشکال زیگزاگ، مثلث و طرح‌های انتزاعی در نظر گرفت. در نمونه قبری در اسلام آباد طرح فلش‌های دو سو به و چهاردایره در کنار هم مشاهده می‌شود که بیشتر در ایلام نیز مشاهده شده است و سجادی (۱۴۰۰) طرح این فلش‌ها را احتمالا نمادی از قبور اهل حق می‌داند. مثلث‌های فرو رفته یا برجسته و طرح خط‌های در هم تنیده و طرحی خورشید مانند/نمادی از خورشید، بر روی قبور افقی هرسین قابل مشاهده‌اند.

همدان؛ از آنجا که نگارندگان با نمونه قبور افراشته‌چندانی در این منطقه مواجه نشده است، تنها می‌توان به نقوش هندسی موجود بر روی انواع قبور افقی اشاره کرد که شامل طرح‌های هندسی دایره و چند ضلعی اشاره کرد.

اشیاء و لوازم:

لرستان؛ تفنگ، شمشیر، آفتابه، قلیان، ندرتا قندان و استکان و نعلبکی، قیچی، دفتین/کرکیت، دارقالی (گاهی هم بر روی قبور افقی). همچنین نقش تسبیح و مهر، شانه یک یا دو طرفه، آینه (دو مربع داخل یکدیگر)، آفتابه/گلاب‌پاش و گاهی مربع برجسته بر روی قبور افقی قابل مشاهده‌اند.

ایلام؛ ادوات شکار چون تفنگ و شمشیر که تفنگ نقش غالب است و نیزه نیز دیده می‌شود. دارقالی و قیچی و دفتین، گاهی قلیان و آفتابه و زیرانداز؛ شانه یک یا دو طرفه، قیچی، مهر و

تسبیح، آفتابه یا گلاب پاش / قلیان، خنجر، مربع تو پر احتمالا نماد سکو یا زیرانداز (فرش/قالی)، دو مربع داخل یکدیگر نماد آینه؛ بر روی سنگ قبرهای خوابیده/افقی.

کرمانشاه؛ تفنگ، خنجر/شمشیر، ندرتا باروت‌دان، نیزه. بیشتر طرح اشیاء و لوازم بر روی قبور افقی/خوابیده مشاهده می‌شود. قبور افقی کنگاور از لحاظ علائم بسیار جالب هستند که عناصر آن شامل: شانه یک یا دو طرفه، دارقالی، دفتین، سوزن، قیچی، پر دوک و سیخ قالی بافی و موارد دیگری که نگارنده قادر به شناسایی آن‌ها نیست. مهر و تسبیح، گلاب پاش یا آفتابه، طرح محرابی شکل، طرح مربع‌هایی داخل یکدیگر، ادوات شکار چون تفنگ، خنجر، شمشیر و دو طرح که برای نگارنده قابل تشخیص نیست، دایره‌ای که در داخلش دواير کوچکتر مشاهده می‌شود که در نمونه‌ای به نظر می‌رسد یک بند به دایره اصلی متصل است. نمونه بعدی طرح شیء هلالی دندانه‌دار است (مشخص نیست که نماد چه وسیله‌ای است). قبور کنگاور از لحاظ قرارگیری این نمادها در بخش بالایی سنگ قبر قابل توجه‌اند چون معمولا این علائم در بخش پایینی سنگ آورده می‌شود.

همدان؛ از آنجا که تنها شاهد یک سنگ افراشته بوده‌ایم تنها شیء را می‌توان تفنگ در نظر گرفت. اما بر روی یک سنگ قبر افقی طرح‌هایی چون مهر و تسبیح، زیورآلات، قیچی، شانه دو طرفه، گلاب پاش/آفتابه، استکان نعلبکی آمده است.

سایر طرح‌ها:

لرستان؛ تنها بر روی سنگ افراشته دو طرفه‌ای که متعلق به زمان پهلوی است و در موزه قلعه فلک الافلاک نگهداری می‌شود نقش کوهستان، خورشید، هلال ماه و ستاره مشاهده وجود دارد و نقش یک حوض شمس به روی یکی از قبور افراشته حاجی بکتاش دیده می‌شود.

ایلام؛ بر روی دو قبر گویا نقش یک خورشید بر بالای سر مردان دیده می‌شود در نمونه‌ای دیگر نیز چنین طرحی دیده می‌شود که دو مرد دستشان را به سمت آن دراز کرده‌اند. در واقع مردی که در سمت راست است آن را در دست گرفته و مرد سمت چپ در حال دریافت آن است.

همدان؛ طرح مقرنس که یاد آور تزیینات مقرنس کاری مساجد است بر روی یک سنگ قبر حجم‌دار آمده است.

تندیس کوچ: در همدان.

هرچه از سمت غرب به شرق یا مرکز (به عنوان نمونه همدان، تهران و قزوین) نزدیک می‌شویم برخی از فرم‌های سنگ قبرهایی

دیده می‌شود. شاید بتوان تنها یک نمونه مردی سوار بر اسب (ابراهیمی‌ناغانی و خارا هفشجانی، ۱۴۰۲: ۱۳۶) و نمونه طرحی از فرشتگان را در این زمینه جای داد. از سایر نقوش می‌توان به نقش خورشید اشاره کرد.

در اصفهان نیز در کل قبور به سنگ‌قبرهای افقی/خوابیده، ایستاده/افراشته/عمودی/سنگ‌بالاسری و ترکیبی از این دو نوع در نظر گرفت. قبور افقی شامل قبور ساده و حجم‌دار هستند. قبور افقی از لحاظ متون و تزیینات به نمونه‌های ساده و نمونه‌های شکل (تزیینات دقیقتر و ظریفتر، میزان آرایه‌ها بیشتر است) تقسیم می‌شوند. نمونه سنگ‌قبرهای کتابی شکل (قبور افقی که با سنگ‌افراشته‌هایشان یکپارچه هستند. سنگ‌افراشته‌ها فرمی مانند کتاب باز شده برعکس دارند، و به علت حجم داشتن معمولاً بر وجوه آن‌ها طرح یا نوشته‌هایی مشاهده می‌شود). نقوش موجود در سنگ‌قبرهای اصفهان شامل گیاهی؛ سرو، گل (چندپر، لوتوس/نیلوفر و سایر)، طرح‌های اسلیمی، ختاعی، میوه‌جات و نمونه‌های متنوع دیگر است.

حیوانی، شیر (برجسته چون ترکیب شیر-خورشید، خنجر و تندیس شیر/شیرسنگی^۹)، ماهی، بزکوهی، آهو، اسب، سگ شکاری در صحنه شکار، گوسفند، سگ، پرندگان چون طاووس، پرستو، هدهد، کبوتر، عقاب، مرغابی، کبک و سایر پرندگان (گاهی پرندگان در دوسمت گیاه یا گلدان و یا بر روی درخت سرو مشاهده می‌شوند).

انسانی؛ انسان در حال انجام حرفه، انسان سوار بر اسب (گاهی در حال شکار)، انسان گل در دست، فرشته. نقوش ابزار و اشیاء؛ شانه دو طرفه و یک طرفه، مهر و تسبیح، آینه، جانماز، گلدان، کشکول، قیچی، ماشین اصلاح دستی، ترازو، سپر، شمشیر، نیزه، تفنگ، خنجر، تبر، تبرزین، چاقو، زیورآلات (چون انگشتر، گوشواره، گردن‌بند)، پتک و سندان کتاب، قفل، چتر و سایر اشیاء. نقوش هندسی؛ طرح محرابی، ستاره، دایره، نیم دایره، ربع دایره، مربع، لوزی، مستطیل، متوازی الاضلاع، مثلث و چندضلعی‌های منتظم، نقوش هندسی غیرمنتظم.

همچون میل‌ها و سنگ افراشته‌های محرابی، مستطیل یا نیمه بیضی که بیشتر حاوی نقوش شکار یا قالی بافی اند کمتر می‌شوند. مسلماً اگر استان کرمانشاه نیز بیشتر مورد بررسی قرار گیرد قبوری با طرح‌ها و مضامین جالب خود را نشان خواهند داد.

مرکز

در حوزه‌بندی جغرافیایی، نگارندگان اصفهان، چهارمحال و بختیاری را در حوزه مرکزی قرار داده‌اند. در هر دو منطقه تنوع قبور شامل افقی/خوابیده، ایستاده/افراشته، و ترکیبی از افقی-افراشته به صورت یکپارچه (کتابی، یا بخش افراشته مشابه مکعب) و یا جدا هستند. در چهارمحال و بختیاری سنگ بالاسری‌هایی با تراش‌های محرابی، و دالبری هستند که با سنگ‌قبر افقی یکپارچه نیستند. دومین نوع، سنگ‌قبر بالاسری و سنگ‌قبر خوابیده یکپارچه‌اند و سنگ بالاسری‌ها فرم‌های حجم‌داری چون مکعب و محرابی دارند به طوری که در وجه‌های موجود طرح و علائمی مشاهده می‌شود، و در آخر شاهد شیرهای سنگی هستیم. در هر دو بخش سنگ‌قبرها طرح‌هایی مشاهده می‌شود. بنظر میرسد که طرح‌های انسانی در این گورستان کمتر به چشم می‌خورد و با نقوشی که داستان‌هایی چون شکار، عزاداری را نمایش دهند مواجه نیستیم (مهرابی هفشجانی، ۱۳۹۵: افروغ، ۱۴۰۲؛ ابراهیمی‌ناغانی و خارا هفشجانی، ۱۴۰۲) (شکل‌های ۸ و ۹).

نقوش گیاهی در برگرفته طرح‌های اسلیمی، گل و گلدانی که در دو سمت آن پرندگانی دیده می‌شوند، گل لوتوس/نیلوفر و گاهی درخت سرو (پرندگانی بر روی آن)، است که فرم و تنوع بسیار دارند و چه بر روی سنگ بالاسری و سنگ قبرافقی قابل مشاهده‌اند. نقوش حیوانی هم شامل شیر (شیر شمشیر بر دست)، اسب و پرندگان (همچون طاووس و کبوتر)، گاو و شتر (افروغ، ۱۴۰۲: ۱۹۷) است. نقوش هندسی بسیار متنوع و انتزاعی هستند. اشیاء و لوازم شامل نقش خنجر، شمشیر، تفنگ و تپانچه، شانه یک یا دو طرفه، مهر و تسبیح و گاهی آینه و گیره سر و دفتین و قیچی (افروغ، ۱۴۰۲: ۱۹۶-۱۹۵) است. گلدان گل را نیز می‌توان به این موارد اضافه کرد. نقوش انسانی به ندرت

^۹ (۱۴۰۲). تحلیل نقوش سنگ قبر در اصفهان و شیراز (مورد پژوهی: روستاهای حنا، قصر قمشه، امام زاده عمادالدین و قلات) با رویکرد اسطوره‌شناسی. جستارنامه فرهنگ و هنر اسلامی، ۳(۱)، ۴۴-۴۵.

^۹ برای اطلاعات بیشتر ن. ک. به. معروفی اقدم، اسماعیل، حاجی زاده، کریم، رضالو، رضا، افخمی، بهروز. (۱۴۰۱). پیوستگی و ارتباط بین معنا و مصداق در سنگ قبور دوران اسلامی ایران (مطالعه موردی قوچ و شیر سنگی). مطالعات باستان‌شناسی، ۱۴(۳)، ۱۹۳-۱۶۹ و همچنین عباسی شوکت آباد، امیرحسین.

نقوش نشانه شغل و حرفه؛ همچون حمامی، آشپز، حاف، قهوه چی، معمار و بنا، مقنی، نانوا، خیاط، بقال، پهلوان، میوه فروش، آهنگر، تراشکار، پزشک، قاضی، زغالی، نویسند، چوپان و سایر مشاغل. نقوش ترکیبی؛ انسان بالدار (فرشته) و تشت آب (فرورفتگی در اشکال متنوع)، بالین.

از تفاوت‌های موجود بین چهارمحال و بختیاری و اصفهان می‌توان به نقش شتر بر روی قبور چهارمحال و نمونه قبوری در قبرستان‌های برخوار اشاره کرد. این نوع سنگ قبرها ایستاده/افراشته/عمودی ورقه‌ای هستند که نوع نقش و متن آن‌ها بسیار ساده- به صورت کنده‌کاری که خیلی عمق ندارد- است. این سنگ‌ها دارای تراش دقیق نیستند و فرم‌های متنوعی دارند. نقوش موجود بر روی آن‌ها شامل بته جقه، سرو، برگ، پرند، خورشید، گل و برگ، تسبیح و شانه، با کیفیت پایین در بالا یا پایین متون است. در یک نمونه از سنگ قبور شکل ظاهری سنگ یادآور نیم‌تنه انسان است. نمونه قبور افقی نیز با همین شیوه حکاکی متن و نقوش در برخوار وجود دارد.

آنچه که مشخص است این است که در این بخش (مرکزی) تنوع نقوش اشیاء بسیار بیشتر از سایر مناطق است. حضور نقش فرشته در این دو استان بر روی قبور نیز بسیار قابل توجه است.

نکته جالب این است که کلاً شاهد تفاوت سبکی بین این منطقه و مناطق غربی و جنوب غربی هستیم. گرچه شیرسنگی‌ها در سایر نقاط همچون خوزستان هم دیده می‌شوند یا برخی قبور افقی ساده که فرمی مستطیل یا محرابی دارند سبک یکسانی با سایر حوزه‌های جغرافیایی دارند. برای مثال حجاری نقوش در مناطق غرب و جنوب غرب با مضامین شکار، عزاداری، زنجیره‌های انسانی، قالی‌بافی بسیار متفاوت از این بخش هستند و همچنین فرم تراش سنگ‌های بالاسری نیز تفاوت‌هایی را نشان می‌دهد. بعنوان مثال از سنگ افراشته‌های میل شک در این بخش مرکزی گویا دیگر خبری نیست. این تفاوت‌ها را باید به علت تغییرات در بستر فرهنگی-جغرافیایی (شیوه معیشت) در نظر گرفت. بعنوان مثال حضور نقش ماهی را شاید بتوان به علت وجود زاینده رود در اصفهان در نظر گرفت در حالی که در مناطق کوهستانی بیشتر توقع می‌رود نقوش گوزن و بز دیده شود. برخی نقوش همچون درخت زندگی، گل نیلوفر عمومیت یافته‌اند و در تمامی مناطق مشاهده می‌شوند. تفاوت‌ها و شباهت‌ها را باید در غالب فرهنگ، ویژگی‌های جغرافیایی، نقش مناطق (بعنوان مثال اصفهان از پایتخت‌های مهم دوره اسلامی است پس در مقایسه با ایلام مسلماً تفاوت‌های نقشی مشاهده خواهد شد).

جدول ۱: انواع نقوش موجود بر روی قبور (نگارندگان)

منطقه	نقوش					
	انسانی	گیاهی	حیوانی	ادوات	اشیاء و لوازم	هندسی
جنوب: فارس	مردان: سوار بر اسب یا پیاده در حال شکار، ایستاده در حال بوییدن گل/قلیان کشیدن. بانوان: در حال زیارت، ایستاده، بچه در گهواره	سرو، سرو همراه با پرنده، گل نیلوفر، گل چندپر، گلدان گل، نقوش اسلیمی (برگ کنگری)، بوته گل و برگ	گربه سان (شیر)، قوچ (به ندرت)، بزکوهی، آهو/خرگوش، سگ (به ندرت)، طاووس، هدهد، شاهین، نمونه پرندگان غیر قابل تشخیص	تفنگ، شمشیر، سپر، در مواردی نیزه، تیر و کمان	شانه، مهر و تسبیح، آینه، قیچی، قلیان، چکش، پتک، سندان، تیر، وزنه، چرخ خیاطی، ماشین	مربع، دایره، مثلث، چندضلعی، نقوش S مانند (این نقش در کامفیروز مشاهده می شود)، کادر یا حاشیه مثلث/زیگزاگ
جنوب غرب: خوزستان	مردان: سوار بر اسب همراه ادوات جنگی (در حال شکار)، ایستاده افسار اسب در دست؛ بانوان: کنار دار قالی یا فرش؛ زنجیره انسانی (بانوان یا مردان)	گندم، نخل، در یک مورد سرو	بز، قوچ، اسب، سگ و پرندگان	شمشیر، سپر، تفنگ، نیزه	شانه، مهر و تسبیح، قیچی، دارقالی، فرش، کاسه یا پیاله، لیوان وارونه، ترازو، قلیان، آفتابه مسی، گهواره، سه پایه مشک، تیر، قلیون، فرش یا قالی، دارقالی، دفتین، چرخ	دایره، مربع، خطوط زیگزاگ یا طنابی شکل در حاشیه
غرب: لرستان، ایلام، کرمانشاه، همدان						
لرستان	مردان: سوار بر اسب یا ایستاده همراه با ادوات شکار، نشسته قلیان به دست؛ بانوان: ایستاده کنار دارقالی؛ زنجیره‌های انسانی (بانوان یا مردان)	درخت (نوع نامشخص، شاید سرو یا نخل)، گل چند پر و سایر طرح‌های گیاهی که نوعشان نامشخص است	اسب، بز، قوچ، گوزن، ندرتا، سگ، گاهی پرندگان، گاهی گربه سانان (شیر/یوزپلنگ)	تفنگ، شمشیر	آفتابه، قلیان، ندرتا، قندان و استکان و نعلبکی، قیچی، دفتین، دارقالی، شانه، تسبیح و مهر، آفتابه/گلاب پاش، آینه؟	دایره، مربع، مثلث در حاشیه قبور
ایلام	مردان: سوار بر اسب یا ایستاده همراه با ادوات شکار، ندرتاً قلیان در دست؛ بانوان: ایستاده کنار یا روبروی دارقالی، زن همراه با ادوات شکار، نشسته در حال انجام کار. زن و مردی ایستاده در کنار یکدیگر، مردانی در حال دریافت نشان (حلقه) قدرت؛ زنجیره انسانی (بانوان یا مردان)	درخت سرو و خرما	اسب، بز، گوزن، آهو، قوچ، ندرتاً سگ، گربه سان (یوزپلنگ/شیر)، مار	تفنگ، شمشیر، گاهی نیزه و خنجر، سپر	دارقالی، قیچی، دفتین، گاهی قلیان، آفتابه و مهر و تسبیح، آفتابه/گلاب پاش، قلیان، آینه	فلش چهار سو، سه سو یا دو سو، چهار دایره کنار یکدیگر، کادرهای مثلی و نیم دایره در حاشیه، نقوش هندسی چند ضلعی خاص در وسط قبور
کوهستان، خورشید، هلال ماه، ستاره (نمونه سنگ قبر دوره پهلوی)، حوض شمسه						
خورشید						

کرمانشاه	مردان: سوار بر اسب یا ایستاده همراه با ادوات شکار، زنجیره انسانی (مردان یا بانوان)	درخت (در یک نمونه سرو و سایر نوع نامشخص)، گل‌های چندپر	اسب، بز، گوزن، سگ، در نمونه ای شیر، پرند در قفس	تفنگ، شمشیر و ندرتا باروت دان و خنجر	شانه، مهر و تسبیح، گلای پاش/آفتابه، دارقالی، دفتین، سوزن، قیچی، پر دوک، سیخ قالی بافی، احتمالاً توپره	اغلب بعنوان کادر و حاشیه: زیگزاگ، مثلث، طرح‌های انتزاعی، فلش‌های دو سویه، چهار دایره کنار هم.	شیء هلالی دنداندار
همدان	مردان: سوار بر اسب یا ایستاده همراه ادوات شکار	طرح‌های گیاهی اسلیمی و ختایی	اسب، بز، سگ، گوزن	تفنگ	مهر و تسبیح، زیورآلات، شانه، قیچی، گلاب پاش/آفتابه، استکان و نعلبکی	دایره و چند ضلعی	طرح مقرنس یادآور تزیینات مساجد، تندیس قوچ
مرکز: اصفهان، چهارمحال و بختیاری							
چهارمحال و بختیاری	به ندرت مشاهده می‌شود: مرد سوار بر اسب	طرح‌های اسلیمی، گل و گلدان، گل نیلوفر، گاهی سرو	شیر شمشیر در دست، اسب، پرندگانی چون طاووس، کبوتر و سایر پرندگان، گاو، شتر، تندیس شیر	خنجر، شمشیر، تفنگ/تپانچه	شانه، مهر و تسبیح، گاهی آینه و گیره سر، دفتین، قیچی، گلدان گل	متنوع و انتزاعی	فرشته، خورشید و تشت‌های آب در اشکال متنوع
اصفهان	مردان: در حال انجام حرفه، سوار بر اسب (گاهی در حال شکار)، گل در دست	طرح اسلیمی و ختایی گیاهی، سرو، نخل، گل چندپر، نیلوفر، پیچک	بز، آهو، ماهی، اسب، سگ، شکاری، گوسفند، پرندگانی چون طاووس، هدهد، کبوتر، عقاب، شیر (شیر-خورشید و خنجر، مار/آژدها (نبرد شیر و مار/آژدها)، ماهی، تندیس شیر	شمشیر، سپر، تفنگ، خنجر/قداره، نیزه	شانه، مهر و تسبیح، آینه، جانماز/سجاده، زیورآلات، قیچی، کلاه، عصا، گلاب پاش/آفتابه، ظروف، قفل، گلدان، کشکول، ماشین اصلاح، دستی، ترازو، تبر، تبرزین، چاقو، پتک و سندان، کتاب، چتر، ارابه، قوری	محرابی، نیم دایره، دایره، ربع دایره، مربع، لوزی، مستطیل، متوازی الاضلاع، مثلث، چندضلعی نامنتظم، هندسی غیر منتظم، کادرهای زیگزاگ	ستاره، فرشته، تشت آب در اشکال متنوع، میوه، تصاویر مربوط به حرفه‌ها (نانوایی، زورخانه، بنایی، میوه فروش و سایر مشاغل)

جدول ۲: نحوه استقرار و فرم قبور (نگارندگان)

نحوه استقرار و فرم قبور																					منطقه
افراشته										خوابیده						تندیس					
محرابی	مستطیل	مربع	بیضی	دایره/ایم دایره	ثاق دار هلالی	لوزی	تزئینی	تراش نخورده/	میل	کله کلاهکی	کتابی	دورچین سنگی	محرابی	مستطیل	بیضی /اتاقدار	صندوقی	گهواره ای	مطبق	شیر	فوج	
✓	✓	✓						✓							✓		✓	✓	✓		
✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓							✓					✓		
غرب																					
✓	✓	✓			✓			✓	✓	✓		✓	✓		✓	✓	✓				
✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓			✓	✓		✓						
✓	✓				✓			✓					✓			✓				✓	
مرکز																					
✓	✓	✓			✓						✓								✓		
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	
✓	✓																			✓	

شکل ۱: نمونه قبور قبرستان‌های شیراز: ۱-۵: کامفیروز، ۶-۸ و ۱۰-۱۱ دارالسلام (اسفندیاری نژادیان، ۱۳۹۸: ۸۳-۶۲)؛ ۹ و ۱۲: سمغان (عشایری و وثیق، ۱۴۰۲: ۱۶۸-۱۶۹)؛ ۱۳-۱۸: بوانات (دهقان حسام‌پور، ۱۵۰-۵۳ و ۱۸۶)

شکل ۲: قبور جنوب غرب، ایزده شهسوار ۱-۵: (کلاه کج و نادری، ۱۴۰۲: ۲۲۲-۲۲۴) ۶: (موسوی حاجی و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۸۲)

شکل ۳: قبور جنوب غرب، قلعه شاداب ۱-۶: (کاظمی، ۱۳۹۵: ۷۷-۷۹؛ ۱۰۴؛ ۱۱۴؛ ۱۳۱؛ ۱۳۷-۱۳۶)

شکل ۴: قبور منطقه غرب: لرستان؛ ۱-۴ (نگارنده، موزه قلعه فلک الافلاک)، ۵-۷- ابولولفا (عکاس: سجاد درویشیه)، ۸- الشتر (رحمتی، ۱۵۰: ۱۳۹۸)، ۹-۱۰ و ۱۱-۱۳ (دالوند و همکاران، ۱۴۰۳: ۱۳۰-۱۳۵)، ۱۴- تنگ‌پریان (Mortensen, I.D., 2010: 169)

شکل ۵: قبور غرب ایران، ایلام: ۱-۳- محوطه کونه کل (فیضی و فیضی، ۱۳۹۲: ۷ و ۱۲)، ۴-۶- دره شهر (شریفی نیا و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۸-۳۰)، ۷-۱۲- پله کبود، ۱۳- کهره (Mortensen, I.D., 2010: 125-179)

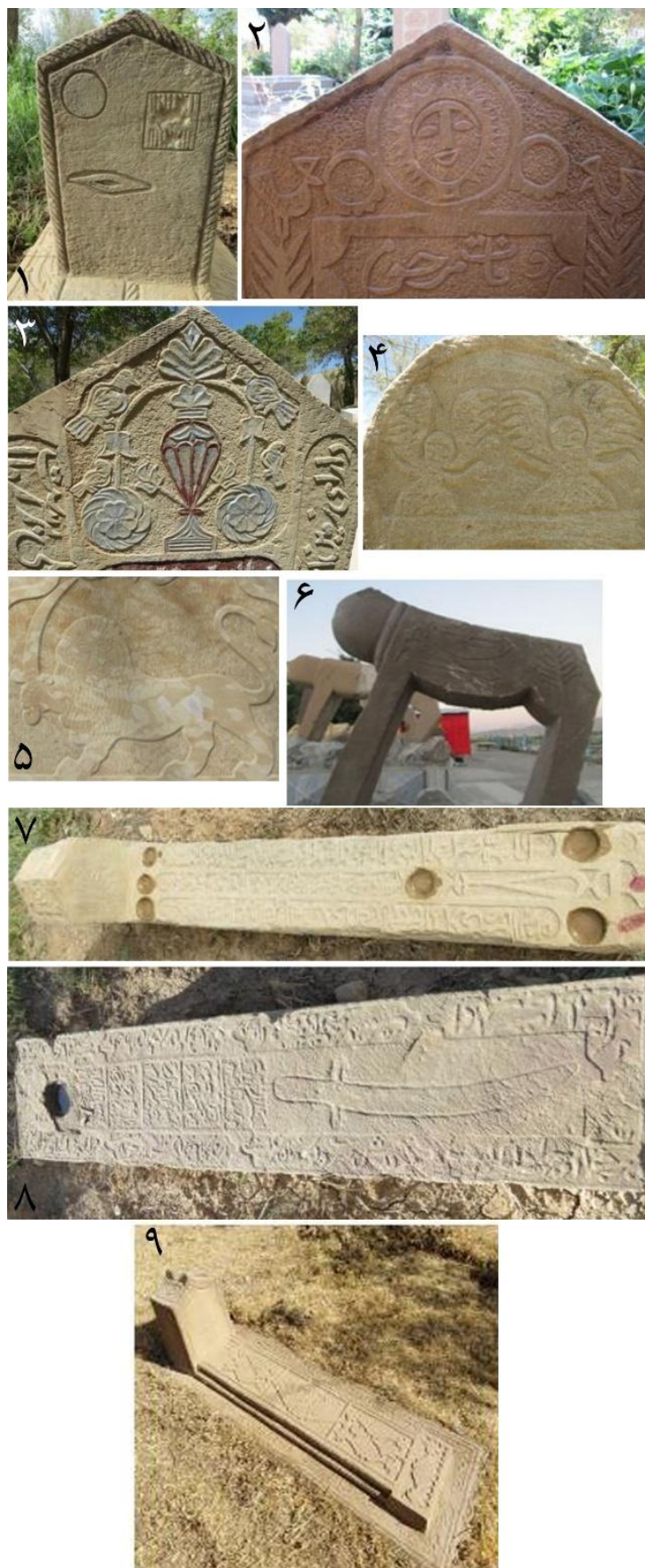

شکل ۶: قبور غرب ایران، کرمانشاه؛ ۱-۳- اسلام‌آباد غرب (احمدزاده و همکاران، ۱۳۹۷: ۸۱-۸۲)، ۴-۵- تنگ کنشت (Mortensen, I.D.), ۶-۹- گورستان فش کنگاور^{۱۰} (طاهرآبادی و جهاد، ۱۴۰۱: ۶۷-۷۳)، ۱۰- بیستون، ۱۱-۱۴- قبرستان‌های هرسین (پاشایی، ۱۹۳-۲۰۱۰)، ۱۵-۱۶- گورستان فاش کنگاور (شماره ۹)، گویا طرح نبرد مرد با شیر، آتشدان و نقش بانو، بعدها به این سنگ قبر اضافه شده‌است زیرا از لحاظ نوع و تکنیک حکاکی هیچ شباهتی با سایر طرح و نقش‌ها ندارد. (۱۳۹۷: ۷۰-۵۱)

^{۱۰} به نظر می‌رسد در خصوص نمونه قبر گورستان فش کنگاور (شماره ۹)، گویا طرح نبرد مرد با شیر، آتشدان و نقش بانو، بعدها به این سنگ قبر اضافه شده‌است زیرا از لحاظ نوع و تکنیک حکاکی هیچ شباهتی با سایر طرح و نقش‌ها ندارد.

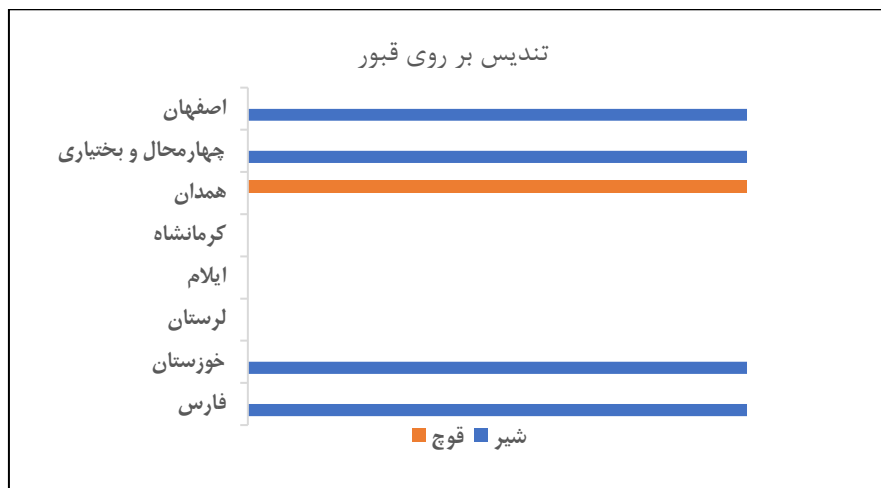
شکل ۷: قبور غرب ایران، همدان (شهبازی شیران و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۲۱۰-۱۲۱۷)

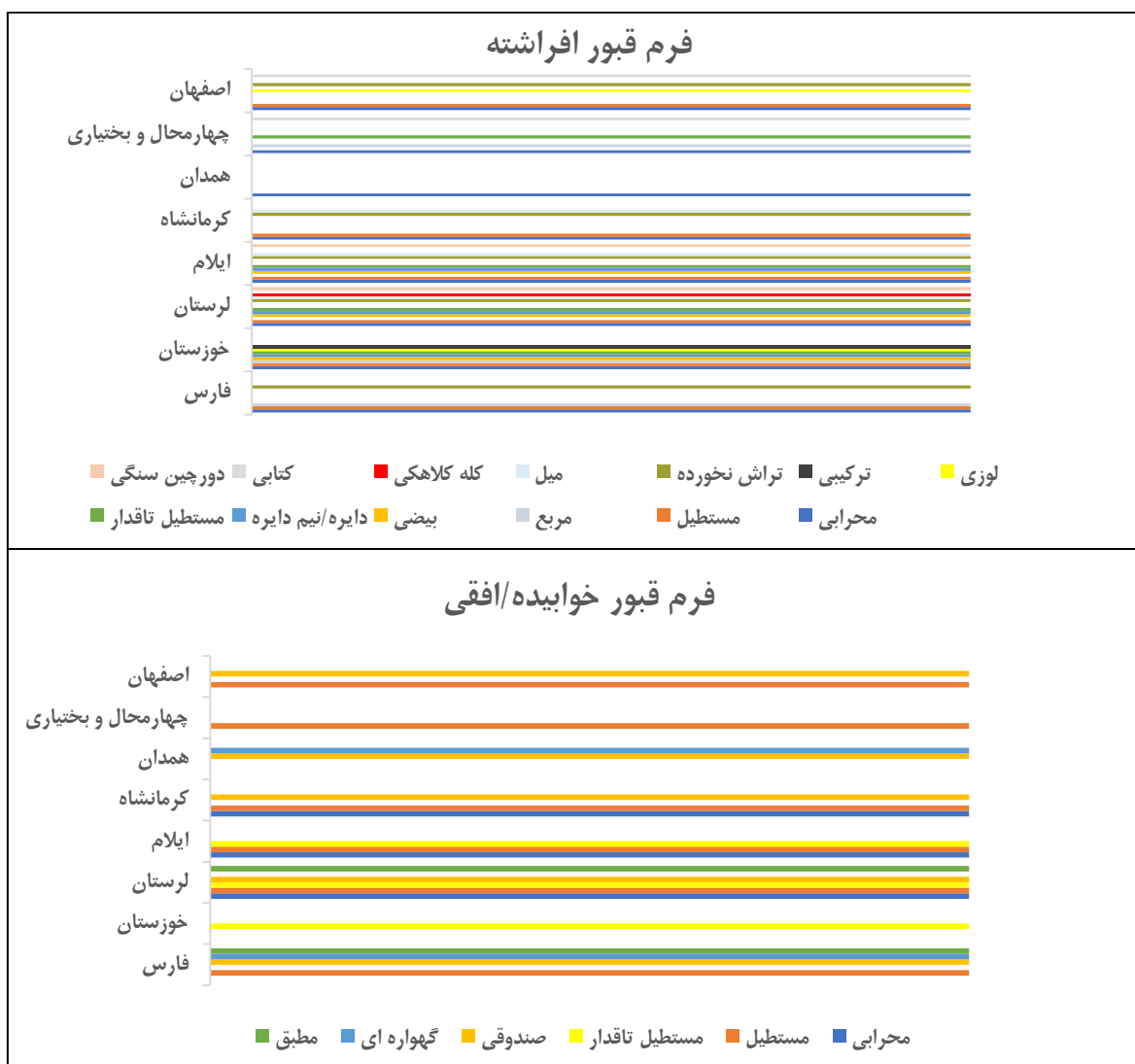
شکل ۸: قبور مرکز ایران، چهارمحال و بختیاری، گورستان بزلر هفشجان (محرابی هفشجانی، ۱۳۹۵؛ افروغ، ۱۴۰۲: ۱۸۶)

شکل ۹: قیور مرکز ایران، اصفهان؛ برخوار (۱۰-۱)، احمدی ۱۴۰۲ الف: ۲۷۰-۲۵۹، احمدی ۱۴۰۲ ب: ۲۱۴-۲۱۶)، تخت فولاد (۱۱-۱۲)،
ملک‌زاده قلعه قاسمی، ۱۳۹۶: ۶۵-۶۴)

شکل ۱۰: نمودار حضور تندیس‌های موجود بر قبور مناطق مطالعه شده (نگارندگان)

شکل ۱۱: نمودار نحوه استقرار / قرارگیری و فرم قبور مناطق مطالعه شده (نگارندگان)

۵. نتیجه‌گیری

این پژوهش جامع با بررسی نظام‌مند نقوش سنگ‌قبرهای دوره میانه اسلامی در گستره جغرافیایی ایران، از جنوب (فارس) تا غرب (کرمانشاه، ایلام، لرستان، همدان)، مرکز (اصفهان، چهارمحال و بختیاری) نشان می‌دهد که مضامین تصویری نه در انحصار یک منطقه خاص، بلکه در چارچوب یک «زیست‌بوم فرهنگی مشترک» با ویژگی‌های منعطف محلی ظهور یافته‌اند. یافته‌های کلیدی این مطالعه را می‌توان در چند محور اساسی بازخوانی کرد:

۱. اشتراکات فرامنطقه‌ای در نمادپردازی

نمادهای کلان فرهنگی: نقوش گیاهی، هندسی، حیوانی و اشیاء در سراسر ایران با تنوعی پیوسته دیده می‌شوند. برای مثال، اگرچه اجرای نقش سرو در شیراز و اصفهان از ظرافت فنی بیشتری برخوردار است، اما این نماد در غرب ایران و سایر مناطق نیز با هویت مستقل حضور دارد. این امر نشان‌دهنده گردش آزادانه نمادها در چارچوب یک زمینه تمدنی یکپارچه است.

سطوح مختلف پیچیدگی در اجرای یک ایده: در حالی که تراکم نقوش روایی (مانند صحنه‌های شکار پیچیده با عناصر متعدد) در غرب ایران و خوزستان مشهودتر است، نمونه‌هایی از این نقوش با درجه‌ای از سادگی در کامفیروز فارس و نمونه‌های مختصر در شیراز و اصفهان نیز یافت می‌شود. این تفاوت‌ها نه انقطاع، بلکه نشانگر سطوح مختلف پیچیدگی در اجرای یک ایده مشترک است.

۲. تمایزهای محتوایی - اجرایی: تنوع در نوع پیاده‌سازی نقوش: مناطق شهری و مراکز فرهنگی (مانند شیراز و اصفهان) تمایل به استفاده از نقوش با حجاری ظریف و هندسه منظم دارند (مثل سروهای شکیل یا نقوش اسلیمی)، در حالی که در مناطق غربی، نقوش با ترکیب‌بندی پویاتر و عناصر بصری بیشتر (مثل صحنه‌های شکار) مشاهده می‌شوند. با این حال، این ویژگی‌ها قطعی نیستند و نمونه‌های نقوش شلوغ در کامفیروز فارس نیز ثبت شده‌اند.

۳. تأثیر بستر جغرافیایی: سبک زندگی عشایری - دامداری در غرب ایران به رواج نقوش مرتبط با شکار (تفنگ، شمشیر، تیر و کمان، اسب، گوزن، بز، سگ، حیوان وحشی، پرندگان) انجامیده، در حالی که در مناطق مرکزی، نمادهای مرتبط با مشاغل شهری (ابزار پیشه‌وری) پررنگ‌ترند. این تفاوت‌ها نافی حضور مشترک

نمادها نیست. نقوش سنگ قبرها تحت تأثیر سبک زندگی جوامع (شهری، روستایی، کوچرو) و شرایط جغرافیایی قرار دارند.

۴. هشدارهای روش‌شناختی: پرهیز از انتساب قطعی: همان‌طور که طاووس هم در اصفهان و هم در قبرستان‌های روستایی غرب ایران - دوره میانه اسلامی - دیده می‌شود، نمی‌توان هیچ نقش حیوانی یا گیاهی را به یک منطقه خاص منحصر کرد. این نمادها در سراسر ایران با انعطاف مفهومی و اجرایی حضور دارند، مگر آنکه تحقیقات جامع و دقیق‌تری در این خصوص صورت پذیرد و نمونه‌های خاص و شاخصی نمایان شوند.

۵. توجه به استثنائات: کامفیروز فارس به عنوان یک نمونه خاص، نشان می‌دهد که حتی در یک استان واحد (فارس) نیز می‌توان شاهد تنوع چشمگیر در نقوش بود. این امر لزوم اجتناب از تعمیم‌های شتابزده را یادآور می‌شود. از قبیل این نقوش می‌توان به نمونه قبور با طرح‌های کنده‌کاری شده سطحی که نشانگر زیارت یک بانو از مکانی مقدس همراه با نمادهایی چون زیورآلات را ذکر کرد. این نمونه‌ها پیشتر در بدنه مقاله ذکر شده است.

۶. تداوم نمادهای پیش از اسلام: برخی نقوش مانند درخت سرو، شیر و صحنه‌های اعطای حلقه قدرت، نشان‌دهنده تداوم نمادهای پیش از اسلام (مانند هنر ساسانی و اشکانی) در دوره اسلامی هستند. این موضوع اهمیت مطالعه سنگ قبرها را به عنوان پلی بین دوران مختلف تاریخی برجسته می‌کند.

۷. پیامدهای پژوهش

الف) تاریخی و هنری: این مطالعه نشان می‌دهد که سنگ قبرهای دوره اسلامی نه تنها اسناد تاریخی، بلکه آثار هنری ارزشمندی هستند که تحولات اجتماعی و فرهنگی را بازتاب می‌دهند.

ب) حفاظتی: با توجه به تنوع و غنای نقوش، ضرورت حفظ و مستندسازی این میراث فرهنگی برای نسل‌های آینده بیش از پیش احساس می‌شود.

۸. پیشنهادات برای پژوهش‌های آینده: مطالعات ژنتیک مواد: برای ردگیری دقیق‌تر مسیر گسترش نمادها از طریق تحلیل سنگ معدن‌های به کاررفته که در این مورد به منظور مرمت سنگ قبور کاربرد دارد.

۹. تحلیل بینامتنی: مقایسه نقوش قبور با سایر شاخه‌های هنری هم‌دوره (مانند نگارگری یا معماری) برای درک بهتر شبکه نمادین دوره اسلامی.

حاجی‌زاده باستانی، ک.، چراغی، ز.، و رستمی، م. (۱۴۰۲). تحلیلی بر نقوش سنگ قبرهای شهرستان الشتر در دوره اسلامی. جغرافیا و روابط انسانی، ۳۶(۳)، ۵۸۰-۶۰۶.

دالوند، م.، فرزین، س.، و زارعی، ع. (۱۴۰۳). بررسی نقوش آیینی سنگ مزارهای قاجاری گورستان‌های شهینشاه، حیات‌الغیب و حاجی‌بکتاش لرستان (براساس کارکرد اجتماعی فرد متوفی). پژوهشنامه فرهنگ و هنرهای آیینی، ۳(۱)، ۱۲۳-۱۴۸.

دهقان‌حسام‌پور، س. (۱۴۰۱). بررسی نقوش و خطوط سنگ قبرهای قبرستان‌های تاریخی بوانات (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه شیراز.

رحمتی، م.ق. (۱۳۹۸). تحلیل بازتاب فرهنگ مردم لرستان در عناصر تصویری و نوشتاری سنگ قبرهای رازان و رنگرزان (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه شاهد.

رضالو، ر.، معروفی‌اقدام، ا.، حاجی‌زاده، ک.، افخمی، ب.، خانی، ل.، و سرحدی، ل. (۱۳۹۹). تأثیر باستان‌گرایی و ملی‌گرایی بر نگاره‌های سنگ قبور دوره قاجار گورستان دارالسلام شیراز. مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۴(۱۳)، ۱۶۱-۱۸۰.

رضایی، م. (۱۳۹۰). بررسی مفاهیم و ترکیبات درخت سرو بر سنگ مزارهای قبرستان دارالسلام شیراز. هنرهای تجسمی نقش‌مایه، ۴(۸)، ۹۳-۱۰۰.

سجادی، ع. (۱۴۰۰). تحلیل بازتاب رفتارهای آیینی اهل حق در میراث مادی براساس کاوش‌های باستان‌شناسی، مطالعات اسنادی و باستان‌مردم‌شناسی. نامه انسان‌شناسی، ۱۸(۳۲)، ۱۸۳-۲۱۲.

شریفی‌نیا، ا.، ساریخانی، م.، دولت‌یاری، ع.، و قائمی، ن. (۱۳۹۵). شناخت و بررسی مضامین و نقوش تزئینی سنگ قبور شهرستان دره‌شهر در استان ایلام. هنرهای زیبا: هنرهای تجسمی، ۲۱(۱)، ۲۳-۳۵.

شریفی‌نیا، ا.، شاکرمی، ط.، و ارجمندی، ر. (۱۳۹۸). بررسی و تحلیل نقوش تزئینی سنگ قبور شهرستان دره‌شهر. نگارینه هنر اسلامی، ۱۸(۱)، ۸۸-۱۰۳.

شهبازی‌شیران، ح.، رستمی، م.، چراغی، ز.، و جوانمردزاده، ا. (۱۴۰۳). بررسی و مطالعه سنگ مزارهای موزه هگمتانه در دوران اسلامی. جغرافیا و روابط انسانی، ۳۶(۴)، ۱۲۰۴-۱۲۲۵.

صفی‌خانی، ن.، احمدپناه، س.ا.، و خدادادی، ع. (۱۳۹۳). نشانه‌شناسی نقوش سنگ قبور قبرستان تخت فولاد اصفهان (با تأکید بر نقوش حیوانی شیر و ماهی). هنرهای زیبا: هنرهای تجسمی، ۱۹(۴)، ۶۷-۸۰.

سنگ‌قبرهای دوره میانه اسلامی ایران، گنجینه‌ای از «وحدت در کثرت» را به نمایش می‌گذارند، نمادهایی مشترک که در بسترهای محلی معنا می‌یابند. این پژوهش نشان می‌دهد که تفسیر نقوش نیازمند عبور از دوگانگی‌های ساده‌انگارانه (مرکز/پیرامون، شهری/روستایی) و اتخاذ رویکردی کل‌نگر به مثابه یک منظومه فرهنگی به هم‌پیوسته است. تنوع موجود در اجرای نقوش، نه نشانه انفصال، بلکه بیانگر غنای تطبیقی یک تمدن زنده است. در جداول ۱ و ۲ می‌توان گونه‌شناسی نقوش و فرم قبور را در شکل‌های ۱۰ و ۱۱ مشاهده کرد.

منابع

ابراهیمی‌ناغانی، ح.، و خاراهفشجانی، ر. (۱۴۰۲). پژوهشی در طرح و نقش سنگ‌قبرهای گورستان بزلر هفشجان و قبرستان آرامنه‌ی سیرک با رویکرد تطبیقی-تحلیل (با تأکید بر طرح و نقوش گیاهی و حیوانی). هنرهای زیبا: هنرهای تجسمی، ۲۸(۳)، ۱۲۷-۱۳۹.

احمدزاده، ف.، حسینی، ه.، و نورسی، ح. (۱۳۹۷). پژوهشی بر شناخت مضامین و نقوش سنگ قبور ایل گوران در شهرستان اسلام‌آباد غرب (شاه‌آباد سابق). مبانی نظری هنرهای تجسمی، ۵(۵)، ۷۹-۹۲.

احمدی، ع. (۱۴۰۲ الف). گونه‌شناسی ریختی سنگ قبرهای برخوار دوران اسلامی. مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۷(۲۵)، ۲۴۹-۲۸۱.

احمدی، ع. (۱۴۰۲ ب). نقوش و مضامین تزئینی سنگ قبرهای برخوار در دوره‌های صفوی تا قاجار. نگارینه هنر اسلامی، ۱۰(۲۵)، ۲۰۵-۲۲۳.

الفتی، ز. (۱۳۹۶). نماد و نشانه‌های جنسیت (زن) در نقوش سنگ مزار سه گورستان قدیمی در استان ایلام (بیجنوند هلیلان، پیرمحمد آبدانان، ارمو دره‌شهر) (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشکده هنر و معماری، دانشگاه یزد.

اسفندیاری‌نژادیان، س. (۱۳۹۸). مطالعه توصیفی نقوش نمادین سنگ قبرهای کامفیروز و سنگ قبرهای دارالسلام شیراز (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). مؤسسه آموزش عالی هنر شیراز.

پارسایی، م.، و شهابی‌راد، ف. (۱۳۹۰). پژوهشی بر نمادهای گرافیکی گورستان دارالسلام شیراز. کتاب ماه هنر، ۱۵۶(۱)، ۶۸-۷۴.

پاشایی، م. (۱۳۹۷). بررسی قبرستان‌های دوران اسلامی (صفوی تا اواخر پهلوی) شهرستان هرسین در بازشناسی اجتماعی و فرهنگی آن (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی.

- طاهرآبادی، م.، و جاهد، م. (۱۴۰۱). معرفی و نمادشناسی نقوش سنگ‌مزارهای دوره اسلامی قبرستان روستای فش در شهرستان کنگاور. مطالعات باستان‌شناسی دوران اسلامی، ۲۸(۲)، ۷۵-۶۱.
- عشایری، ن.، و وثیق، ب. (۱۴۰۲). پژوهشی بر شناخت گونه‌ها و نشانه‌های تصویری سنگ قبرهای گورستان‌های تاریخی روستای سمغان (استان فارس). نگره، ۶۶(۱۶۵-۱۷۹).
- فیضی، م.، و فیضی، ن. (۱۳۹۲). معرفی و بررسی باستان‌شناختی نقوش قبرها در گورستان‌های اسلامی بخش مرکزی شهرستان آبدانان، استان ایلام. فرهنگ ایلام، ۴۱(۴۰-۴۱)، ۶۷-۴۷.
- فرزین، ع. (۱۳۸۴). گورنگاره‌های لرستان. پژوهشکده مردم‌شناسی.
- کاظمی، ن. (۱۳۹۵). بررسی بینامتنی نقوش سنگ قبرهای بختیاری (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه الزهرا.
- کلاه‌کج، م.، و نادری، ز. (۱۴۰۲). تحلیل معنایی و ساختاری سنگ‌های مزاری مزارستان دوران اسلامی شهسوار ایذه. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۳۸(۳۸)، ۲۰۷-۲۳۶.
- ملک‌زاده قلعه‌قاسمی، س. (۱۳۹۶). نمادشناسی نقوش سنگ‌مزارهای آرامستان تخت فولاد اصفهان (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه مازندران.
- مترجم، ع.، و حیدری، م. (۱۳۹۵). بررسی موقعیت شهر الشتر در قرون اولیه تا قرون میانه اسلامی. در مجموعه مقالات کنفرانس بین‌المللی گردشگری، جغرافیا و باستان‌شناسی.
- محرابی‌هفشجانی، س. (۱۳۹۵). پژوهشی پیرامون نقوش آیینی سنگ قبرهای هفشجان، استان چهارمحال و بختیاری. در مجموعه مقالات سومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم و تکنولوژی. برلین، آلمان.
- موسوی‌حاجی، س.ر.، فیضی، ح.، و هاشمی‌زرگ‌آباد، ح. (۱۴۰۲). شیرسنگی کنگره‌دار؛ نوعی از سنگ‌مزارهای گورستان اسلامی شهسوار ایذه. نگارینه هنر اسلامی، ۲۶(۲۶)، ۱۷۶-۱۸۵.
- Demant Mortensen, I. (2010). *Luristani pictorial tombstones: Studies in nomadic cemeteries from Northern Luristan, Iran*. Leuven: Peeters. (Acta Iranica, Series in cooperation with the Encyclopaedia Iranica).